

Meri Zornija

„TEMPORIBUS DOMINI IOHANNIS EPISCOPI...” – o počecima predromaničke skulpture u Boki kotorskoj¹

Meri Zornija
 Odjel za povijest umjetnosti
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
 HR - 23 000 Zadar

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
 Primljen / Received: 25. 2. 2016.
 Prihvaćen / Accepted: 2. 7. 2016.
 UDK: 73.033:726.5(497.16Boka Kotorska)

This paper focuses on a series of pre-Romanesque fragments found in Kotor and several other localities in Boka Kotorska, which can be linked to an early phase in the formation of the pre-Romanesque style. Chronological orientation points provided by the triple mention of Bishop Ivan, who was present at the Second Council of Nicaea in 787, have served as a framework dating the fragments to the last quarter of the 8th and the early 9th century. They are considered to be work of a highly skilful stonemason workshop, for which the name Stonemason Workshop from the Time of Bishop Ivan of Kotor has been proposed. The reliefs have been compared to analogous sculptural decoration adorning the cathedrals of other cities in the Eastern Adriatic based on similar stylistic and iconographic features, as well as masterful stonemasonry in high-quality marble. These analogies indicate a common visual language used by the masters active in the broad belt stretching from Istria to Boka Kotorska, who brought to our coast the spirit of new, pre-Romanesque art at the turn of the 9th century.

Keywords: Stonemason Workshop from the Time of Bishop Ivan of Kotor, early pre-Romanesque sculpture, Kotor, Boka Kotorska, Second Council of Nicaea, 8th century

U proučavanju geneze i razvoja ranosrednjovjekovne skulpture na istočnoj obali Jadrana ključnu ulogu ima upravo njezin najraniji sloj, za koji je Željko Rapanić još osamedesetih godina 20. stoljeća skovao termin *skulptura prijelaznog doba*. Time se u prvom redu referirao na skupinu splitskih i zadarskih reljefa koji „(...) stoje između stilski vrlo jasno određene starokršćanske skulpture na jednoj strani i isto tako vrlo jasno određene predromaničke na drugoj strani”, datirajući ih u drugu polovinu 8. i početak 9. stoljeća. Ukazao je time na važnost ranokršćanske komponente u formiranju predromaničke umjetnosti na istočnom Jadranu, ujedno pretpostavljajući i kontinuitet klesarske djelatnosti u dalmatinskim gradovima još od antičkih vremena.² Njegove je zaključke u novije vrijeme svojim promišljanjima upotpunio Nikola Jakšić ističući kako većina, a u slučaju spomenute skulpture i svi korišteni motivi te kompozicijske sheme pripadaju zapravo repertoaru ranokršćanske umjetnosti, poglavito one podnih mo-

zaika. Složene i beskrajno isprepletene sheme troprutih traka sjevernjačke, „inzularne” inspiracije pristižu na mediteransko tlo nešto kasnije, tijekom 9. stoljeća pod utjecajem karolinške umjetnosti, stvarajući jedinstveni predromanički stil.³

Novija istraživanja i objave materijala unaprijedili su poznavanje upravo ove najranije faze koja prethodi sazrijevanju predromaničke klesarske produkcije, te nam se ona danas otkriva na širem području od Istre preko kvarnerskih otoka do obogaćenog zadarskog i splitskog opusa. Reljefi su to koji se redovito ističu visokom kvalitetom izvedbe i korištenog materijala (većinom najfiniji, često prokoneški mramor u sekundarnoj upotrebi), naglašenom prisutnošću slobodnije tretiranih simboličkih i vegetabilnih motiva još nepodređenih strogoj geometrizaciji, dok je njihova datacija sužena uglavnom na posljednju četvrtinu 8. i rano 9. stoljeće. Radi se isključivo o urbanim lokalitetima, gdje je rečena skulptura ukrašavala interijere starijih, ranokršćanskih katedrala, a s izuzetkom Istre u

1. Arhitrav sa spomenom biskupa Ivana, Kotor, svetište katedrale Sv. Tripuna (foto: M. Zornija)
Architrave mentioning Bishop Ivan, cathedral of St Tryphon in Kotor

kojoj je već 788. godine uspostavljena franačka vlast, u svim ostalim slučajevima radi se o gradovima koji su, kao i Kotor, bili dijelom bizantske Dalmacije.

Jedan od najvažnijih povijesnih izvora za proučavanje ovog razdoblja akti su Drugog nicejskog koncila, što ga je 787. godine sazvala bizantska carica Irena radi ponovnog uspostavljanja štovanja svetih slika, čime je završeno prvo razdoblje ikonoklazma.⁴ Ovdje su za našu temu posebno zanimljive potpisne liste prisutnih biskupa koje je detaljno analizirao J. Darrouzès, a u novije vrijeme i Erich Lamberz u sklopu svoje revizije nicejskih spisa.⁵ U njima se nalaze i imena četvorice dalmatinskih biskupa: splitski Ivan, rapski Urso, osorski Lovro i kotorski Ivan. Ovaj vrijedan podatak nezaobilazan je u raspravi o složenom pitanju crkvene jurisdikcije nad dalmatinskim biskupijama od 8. do 10. stoljeća.⁶

Ime kotorskog biskupa Ivana – *Ioanne episcopo Decateron* – spominje se samo jedanput, kao prisutan na završnoj sedmoj sjednici 13. listopada (u listi E, na 327. mjestu), za razliku od splitskog, rapskog i osorskog čiji se potpisi nalaze i na četvrtoj sjednici 1. listopada (lista D) te prilikom potpisivanja zaključnog dokumenta, tzv. definicije o štovanju slika na kraju zasjedanja (lista F, koja se inače smatra najvjerodostojnijom), dakle tri puta. Nadalje, Ivan se u listi E ne navodi zajedno s ostalim dalmatinskim kolegama, već pri kraju, gdje je inače vrlo pravilan redoslijed biskupa poremećen, na temelju čega Lamberz zaključuje da čitava lista E nije izvorni dio koncilskih akata, već nešto kasnija kompilacija. Sve ga je to navelo da posumnja u identitet kotorskog Ivana u toj mjeri da ga i ne spominje među ostalim biskupima iz Dalmacije, navodeći druge mogućnosti njegovog porijekla.⁷ Sumnju osnažuje i činjenica da se Ivan ne spominje u lokalnim kronikama kotorskih biskupa,⁸ pa tako ni kod Farlatija.⁹

U Boki kotorskoj, međutim, među brojnim predromaničkim ulomcima nalaze se i tri fragmenta mramornih arhitrava sa spomenom imena *Iohannes*, u dva slučaja popraćenog i naslovom biskupa. Najznačajniji od njih, danas izložen u svetištu katedrale Sv. Tripuna, uz ime navodi i datum 13. siječnja kojim je datirana i tzv. Andreacijeva povelja, čime je potvrđena njegova povezanost s kultom svetog Tripuna (sl. 1).¹⁰ Radi se o krajnjem desnom dijelu mramornog arhitrava s ostatkom natpisa koji predstavlja datacijsku formulu. Po tradicionalnom čitanju Jovana Kovačevića datira se u 809. godinu, kada je prema navedenoj povelji i uslijedio prijenos svečevih relikvija u grad.¹¹ Ovdje donosimo noviju interpretaciju Milenka Lončara, koji navedenu godinu na kraju ulomka tumači kao 805.:¹²

...*die i?*]AN(uarii) XIII, TE(m)PORIB(us) D(omi)N(i) IOH(anis) EP(i)S(copi), P(er) I(n)D(ictionem) XIII, A(nno) NA(tivi)TA(tis) CONSTI(tutoris) MV(n)DI, [d(e) i f?]I(lii?), δ(?)CCCV.

Prijevod:

„(...dana?) 13. siječnja, u vrijeme gospodina Ivana biskupa, 13. indikcije, godine od rođenja Stvoritelja svijeta, (Božjeg sina?), 805.“

Iz natpisa, dakle, saznajemo da je dotični biskup Ivan stolovao u Kotoru početkom 9. stoljeća, kada su u taj grad donesene relikvije svetoga Tripuna. U novijim istraživanjima katedrale pronađena su još dva identična ulomka, također s ostacima natpisa,¹³ a zajedno s još dva otprije poznata (sl. 2, gore i sredina) vjerojatno su tvorili trabeaciju oltarne ograde u tadašnjoj katedrali ili pak u novoizgrađenoj memoriji Sv. Tripuna.

2. Srodni ulomci arhitrava iz katedrale, Kotor, depo katedrale Sv. Tripuna (gore i sredina lijevo, izvor: Z. ČUBROVIĆ /bilj. 13/, 30, sl. 9 i 10; gore i sredina desno, foto: M. Zornija). Dolje: vijenac ciborija s fasade Sv. Mihovila u Kotoru, Lapidarij Sv. Mihajla (foto: S. Kordić)

Analogous architrave fragments from the Kotor cathedral of St Tryphon, cathedral depot. Below: Ciborium cornice from the façade of St Michael's church in Kotor, lapidarium of St Michael's church

Identične odlike dekoracije i natpisa ima i mramorni komad vijenca ciborija s fasade Sv. Mihajla u Kotoru (sl. 2, dolje).¹⁴ Obično je smatran dijelom bogate opreme ranosrednjovjekovne faze ove crkve, koja pak pokazuje drugačije likovno-morfološke odlike i klesana je isključivo u lokalnom vapnencu. Stoga mu porijeklo treba tražiti drugdje, vjerojatno također unutar katedralnog kompleksa.

Sljedeći ulomci uzidani su na pročelju novovjekovne crkvice Sv. Petra u Bijeloj na sjevernoj obali Boke (sl. 3), a ostatak su opreme veće ranokršćanske crkve na istome mjestu.¹⁵ Na većem ulomku čitamo:

...IO MAG (I?)MP ET DN IOH

Na manjem se jasno čita: EPISCOP..

Ulomci su datirani u početak 9. st., iako na temelju dva različita čitanja.¹⁶ Iako nisu međusobno spojivi, najvjerovatnije su slijedili jedan iza drugoga. Posebno na to upućuje korištenje iste formule „gospodin Ivan, biskup“,

koja je upotrijebljena i na arhitravu iz Kotora. Trabeacije iz obje crkve bile su mramorne, identičnih dimenzija te komponirane u dva pojasa s jednostavnim neprofiliranim kukama i natpisom koji je bio uokviren urezanim linijama sa svih strana. Slova su pisana izduženom rustičnom kapitalom, uska su, pravilna i ujednačene visine, a kratice izvedene malim trokutastim zarezima. Sve odlike upućuju na zaključak da su arhitravi u Kotoru i Bijeloj produkt istih klesara.

Treći natpis sa spomenom Ivana potječe iz crkve Sv. Marije Collegiate u Kotoru. Uklesan je također na ulomku arhitrava – zapravo sekundarno upotrijebljenom antičkom vijencu, čija se lisnata dekoracija sačuvala na stražnjoj strani.¹⁷ Od tri ulomka dva se međusobno spajaju, te su pripadali lijevoj strani oltarne ograde (sl. 4, gore). Natpis glasi:

†IN N(omine) D(omi)NI D(e)I ET S[(an)c(ta)e Mari(a) e].../[I]OhANNIS VNA CVM CONIV[ge]...

3. Ulomci arhitrava oltarne ograde, Bijela, pročelje crkvice Sv. Petra (foto: M. Zornija)

Fragments of the architrave, altar railing, façade of St Peter's church in Bijela

U gornjoj zoni umjesto pasjeg skoka javlja se pletenica satkana od dvije troprute trake. Iako se većina slova u grafijskim detaljima (romboidno *O*, uncijalno *h*) razlikuje od prethodna dva natpisa, njihova pravilnost i izduženost u osnovi odaju istu tipologiju rustične kapitale karakteristične za rane predromaničke natpise u Dalmaciji, a jednako je i uokviravanje natpisnog polja ravnom linijom.

U literaturi je, iako s dozom opreza, u nekoliko navrata već pretpostavljena mogućnost da se radi o istoj osobi kao i na prethodna dva natpisa.¹⁸ Iako to nije moguće sa

sigurnošću utvrditi, valja konstatirati da se ime, ovaj put navedeno u nominativu zajedno sa suprugom – dakle u svojstvu donatora oltarne ograde ili određenih radova na crkvi, ovdje javlja u punom obliku, i to kao *Iohannis* umjesto *Iohannes*, što svjedoči o određenom stupnju vulgarnog latiniteta prisutnog u Dalmaciji još od kasne antike.¹⁹ Isti oblik imena javlja se i na sarkofagu Ivana Ravenjanina, pripisanom upravo onom splitskom biskupu koji je sa svojim kotorskim imenjacom 787. boravio u Niceji.²⁰ Sva navedena zapažanja upućuju na zaključak

4. Ulomci arhitrava sa spomenom Ivana te spolirani nadvratnik iznad vrata sakristije, Kotor, Sv. Marija Collegiata (foto: M. Zornija)

Fragments of the architrave mentioning Bishop Ivan and the spolia transom above the sacristy door of St Mary Collegiate in Kotor

5. Ulomci arkada četverostranog ciborija iz Sv. Marije Collegiate, Kotor, Lapidarij Sv. Mihajla i depo katedrale Sv. Tripuna (foto: M. Zornija, V. Vujković)
Fragments of arcades at the four-sided ciborium from St Mary Collegiate in Kotor, lapidarium of St Michael's church and the cathedral depot

da je dotični arhitrav istovremen prethodnim natpisima sa spomenom biskupa Ivana, a time posredno i na realnu mogućnost da se radi o istoj osobi.

Već je Kovačević prilikom objave prva dva natpisa pokušao identificirati dotičnog Ivana.²¹ Poziva se pritom na *Zibaldone*, rukopis u tri toma koji se čuva u knjižnici Franjevačkog samostana u Dubrovniku. Radi se naime o zborniku Iva Marije Matijaševića (1713. – 1791.), dubrovačkog isusovca i Farlatijeva suvremenika u kojem, među mnogim podacima iz dubrovačke povijesti donosi i vlastiti katalog kotorskih biskupa, u koji uvrštava i Ivana upravo pod godinom 787.²² Prvi koji donosi podatke iz Matijaševićeva spisa, bio je Josip Đelčić.²³ Ali ni on ni Kovačević tu godinu nisu povezali s Drugim nicejskim koncilom. Tek nakon što je Katičić u domaćoj literaturi skrenuo pozornost na Darrouzèsova istraživanja, ovome prelatu poklonjena je zaslužena pažnja.²⁴

Smatram da ključnu ulogu u raspravi o vjerodostojnosti biskupa Ivana „Nicejskog“ imaju upravo gore opisani arhitravi, čiji natpisi potvrđuju prisutnost biskupa s tim imenom u Kotoru na izmaku 8. i u prvom desetljeću 9. stoljeća, a time posredno i autentičnost njegova spomena na sedmoj sjednici Nicejskog koncila 13. listopada 787. Time dobivamo vremenski okvir njegova pontifikata u Kotoru najkasnije od te godine do okvirno 805./809. s arhitrava iz katedrale, što je sasvim moguć raspon djelovanja iste osobe. S pravom, dakle, možemo otkloniti

sumnju koju je Lamberz izrazio u identitet kotorskog Ivana, i ponovno potvrditi ono što je u literaturi već istaknuto, naime, da je Ivan prvi povijesno zasvjedočeni kotorski biskup.²⁵

Radi se, dakle, o trabeacijama triju oltarnih ograda koje su u vrijeme, a najvjerojatnije i po narudžbi biskupa Ivana ukrašavale interijere triju crkava tadašnje kotorske biskupije. U literaturi sve donedavno ti ulomci nisu bili povezivani s nekim od ostalih iznimno brojnih predromaničkih reljefa iz Bokokotorskog zaljeva. Međutim, na temelju analize korištenih motiva te načina njihova klesanja moguće ih je dovesti u vezu s jednim slojem skulpture koji sam izdvojila iz tog bogatog materijala, te utvrditi njihovo zajedničko radioničko podrijetlo.²⁶

U tom smislu od posebne je važnosti upravo natpis iz Sv. Marije ukrašen pletenicom. Satkana od dvije troprute trake, s fino zaobljenim okom u sredini svakog čvora, isklesana je unutar udubljenog pojasa i pokazuje zamjetnu finoću oblikovanja te visoku razinu klesarske izvedbe u kvalitetnom mramoru. Zatičemo je i među ostalim ulomcima iz te crkve, kao što je rubni dio pilastra uzidan u funkciji nadvratnika iznad ulaza u sakristiju (sl. 4, dolje).²⁷ Čak osam fragmenata, pronađenih u nasipu romaničkih svodova, ima jednaku borduru. Neki su od njih objavljeni te protumačeni kao dijelovi pluteja.²⁸ Radi se, međutim, o ulomcima arkada jednog dosad neuočenog četverostranog ciborija (sl. 5). U tjemenu je bio ukra-

6. Lijeva peta pročelne arkade ciborija, Kotor, sakristija Sv. Marije Collegiate (foto: M. Zornija)

Left heel of the front arcade of the ciborium, sacristy of St Mary Collegiate in Kotor

šen latinskim križem, a u trokutastim poljima likovima paunova, čije su male, jednostavno oblikovane glavice, obje okrenute na desnu stranu, sačuvane na dva ulomka. Ovakav tip ciborija s velikim križem u tjemenu luka, ispunjenim dvoprutom pletenicom, susrećemo i u drugim dalmatinskim središtima toga vremena, pri čemu skrećem pažnju na analogije u Sv. Mariji u Novalji na Pagu, a posebno na dva ulomka iz trogirске katedrale s gotovo identičnom kompozicijom ornamenata.²⁹

Ovome, ili pak drugom srodnom ciboriju koji je pripadao istom inventaru, može se pripisati lijeva peta pročelne arkade od prokoneškog mramora (sl. 6).³⁰ Jedinствена je po posebnom oblikovanju *introdossa*, sastavljenog od dvije lagano zakošene plohe koje dijeli brid po sredini. Lučna traka bila je ukrašena sinusoidnom biljnom viticom. I ostali mramorni fragmenti pluteja i pilastara iz ove crkve na sebi nose vegetabilni ukras, često u kombinaciji s križevima (sl. 7), a odlikuje ih jednako visoka kvaliteta obrade.

Analizom ovog sloja skulpture iz Sv. Marije Collegiate može se donijeti zaključak da je ranokršćanska crkva u sklopu svoje predromaničke obnove, potvrđene i ostacima arhitekture, dobila nove mramorne instalacije sastavljene od ciborija i oltarne ograde visokog tipa s arhitravom. Upravo na temelju jednog njegovog ulomka s natpisom dobili smo čvrsti kronološki okvir za datiranje rečene obnove u doba kada je na čelu kotorske crkve stajao biskup Ivan.

7. Ulomci pilastra s križem iz Sv. Marije Collegiate, Kotor, Lapidarij Sv. Mihajla (foto: M. Zornija)

Fragments of a pilaster with a cross, St Mary Collegiate, lapidarium of St Michael's church in Kotor

Identično modeliranu pletenicu klesanu u kvalitetnom mramoru susrećemo i u kompleksu katedrale Sv. Tripuna. Radi se o ulomcima ciborija srodnog onome iz Sv. Marije (sl. 8).³¹ Bordura s pletenicom protezala se gornjim i bočnim rubovima svih arkada, a u podgledu luka ponovo zapažamo karakterističan brid po sredini. U jednome od trokutastih polja isklesan je srodan reljef pauna. Svim lukovima tekao je jednaki motiv jednoprupe

8. Ulomci arkada četverostranog ciborija, Kotor, depo katedrale Sv. Tripuna (izvor: Z. ČUBROVIĆ /bilj. 13/, 27-28, sl. 1, 2 i 4; foto: S. Kordić)
 Fragments of arcades at the four-sided ciborium, cathedral depot, Kotor

sinusoidne vitice s krupnim trolisnim cvjetovima. Voluminozno i zaobljeno modelirana stabljika, bez uobičajene troprute podjele, podsjeća na langobardske reljefe 8. stoljeća ukazujući na početnu fazu u razvoju predro-

9. Ulomak arkade ciborija, Kotor, Lapidarij Sv. Mihajla (foto: V. Vujković)
 Fragment of the ciborium arcade, lapidarium of St Michael's church in Kotor

maničke plastike, a time i na mnogo raniju dataciju od predložene. Posebno to vrijedi za lik pauna, koji se javlja na još jednom izvanrednom i dosad neobjavljenom ulomku ciborija nepoznatog porijekla iz kotorskog Lapidarija (sl. 9). Njihovi pojednostavljeni crteži nikako ne odgovaraju 11. stoljeću, kada duž obje jadranske obale, pa i u samome Kotoru susrećemo već mnogo razrađeniije i anatomski uvjerljivije likove ptica.³² Na temelju ovih stilskih odlika, te analogijom s ulomcima iz Sv. Marije, predlažem dakle raniju dataciju ciborija iz katedrale u kasno 8., odnosno u prve godine 9. stoljeća.

Obratimo sada pažnju na naizmjenično usmjerene trolisne cvjetove, što zajedno s malom voluticom ispunjavaju gotovo čitav međuprostor unutar svakog zavoja vitice. S jednoprutom stabljikom oblikuju pravilan ritam kružnica, klesanih očito uz pomoć šestara. Ovaj ćemo motiv često susretati na predromaničkim reljefima Boke – ovdje na jednoprutoj, ali češće na dvoprutoj i troprutoj stabljici. Tehnički usavršena izvedba, vrlo precizno klesanje te dubok i siguran rez kojim je motiv, s naglašeno kosim rubovima, značajno izdignut iznad podloge – sve su to odlike koje uočavamo na nizu reljefa u Boki koji na različit način variraju motiv biljne vitice i izvode ga u nekoliko podvarijanti.

10. Pluteji i pilastar pronađeni u katedrali Sv. Tripuna, Kotor, depo katedrale (foto: S. Cvetić, S. Kordić)
Plutei and a pilaster from the cathedral of St Tryphon, cathedral depot, Kotor

Zadržavajući se na materijalu pronađenom u katedrali Sv. Tripuna, takvim su motivima ukrašeni reljefno istaknuti vijenci velikih mramornih pluteja s neuobičajeno praznim središnjim ploham (sl. 10).³³ Sudeći po njihovoj izrazitoj monumentalnosti i pozamašnim dimenzijama, bez sumnje pripadali su opremi tadašnje katedrale. Na dva primjera nailazimo na isti tip trolista s voluticom – jedanput na dvoprutoj, drugi put na troprutoj stabljici, dok na trećem pluteju nešto manji trolist s dva listnata izdanka formira virovitu rozetu. Srodan im je i pilastar na kojem vitica, ovdje u varijanti s dva niza nasuprotno postavljenih zaobljenih listića u svakom krugu, izrasta iz kaleža te završava križem s dvije volutice, baš kao i na najvećem od pluteja.³⁴ Spomenuti biljni motiv nije nepoznat na ranoj predromaničkoj skulpturi jadranskog bazena, od Grada pa sve do Kotora, uključujući i drvene grede zadarskog Sv. Donata.³⁵ Srodnu pak kompoziciju s križem pokazuju i neki od već spomenutih ulomaka iz Sv. Marije, s već opisanim varijantama biljnih vitica. Na jednome od njih javlja se i simboličan prikaz maloga kaleža pod križem (sl. 7).

Paralele za svaki od navedenih motiva s katedralnih pluteja mogu se pronaći na širem području Boke. Jedan je od lokaliteta i danas isusovački samostan na otočiću Gospe od Milosti u tivatskom arhipelagu, u narodu zvan jednostavno Školj.³⁶ U njegovim zidovima spolirano je 13 odlično sačuvanih komada predromaničkih liturgijskih instalacija nepoznatog porijekla, od kojih

11. Pilastar od prokoneškog mramora, Školj, samostan Gospe od Milosti (foto: M. Zornija)

Pilaster made of Proconnesian marble, monastery of Our Lady of Mercy in Školj

12. Pilastar uzidan u konstrukciju umivaonika, Školj, samostan Gospe od Milosti (foto: M. Zornija)
Pilaster built into the basin construction, monastery of Our Lady of Mercy

neki odaju istu klesarsku maniru, kao što je primjerice peta još jedne arkade ciborija. Na jednom pilastru impresivnih dimenzija, u prokoneškom mramoru isklesana je neobična vitica s izdancima izvedenima na dva različita načina, ali kvaliteta i način klesanja su isti (sl. 11). Majstor je ovdje, poigravajući se ishodišnim biljnim motivom, stvorio unikatni, gotovo apstraktni ornament, što svjedoči o njegovoj inventivnosti i visokoj klesarskoj umješnosti. Drugi mramorni pilastar (sl. 12) u potpunosti odgovara svom pandanu u kotorskoj katedrali, baš kao i treći iz zbirke manastira na Prevlaci, pronađen na obližnjem lokalitetu Račica u Tivtu (sl. 13).³⁷ Obrada motiva i duktus dlijeta u tolikoj su mjeri identični s vijencima pluteja iz katedrale da ukazuju na mogućnost kako ih je klesala ista ruka. Zbog podudarnosti u materijalu, klesarskoj izvedbi i posebice monumentalnosti navedenih ulomaka, može se zaključiti da su svi oni originalno pripadali najstarijoj opremi ranosrednjovjekovne gradske prvostolnice iz vremena biskupa Ivana, a njezinom su razgradnjom, prema ustaljenoj praksi, naknadno dospjeli u druge crkve na području biskupije.

Promotrimo sada treći motiv s najvećeg katedralnog pluteja. U ovoj varijanti vitica je tropruta te ima specifično oblikovanu stabljiku: na mjestima gdje iz nje izrasta trolist, proširuje se u obliku lijevka. Nalazimo ju na još jednom pluteju iste oltarne ograde, čija je stražnja strana otkrivena u posljednjim istraživanjima katedrale Sv. Tripuna.³⁸ S drugačije oblikovanim izdancima ponavlja se i na pilastru s križem i kaležom. Taj karakterističan detalj ljevkastih proširenja na stabljici preuzet će majstori *Kotorske klesarske radionice*³⁹ te će on postati jednim od njihovih najučestalijih motiva, potvrđujući neposredni kontinuitet lokalne klesarske

13. Pilastar s lokaliteta Račica kod Tivta, Prevlaka, manastirska zbirka (foto: M. Zornija)
Pilaster from the locality of Račica near Tivat, monastic collection in Prevlaka

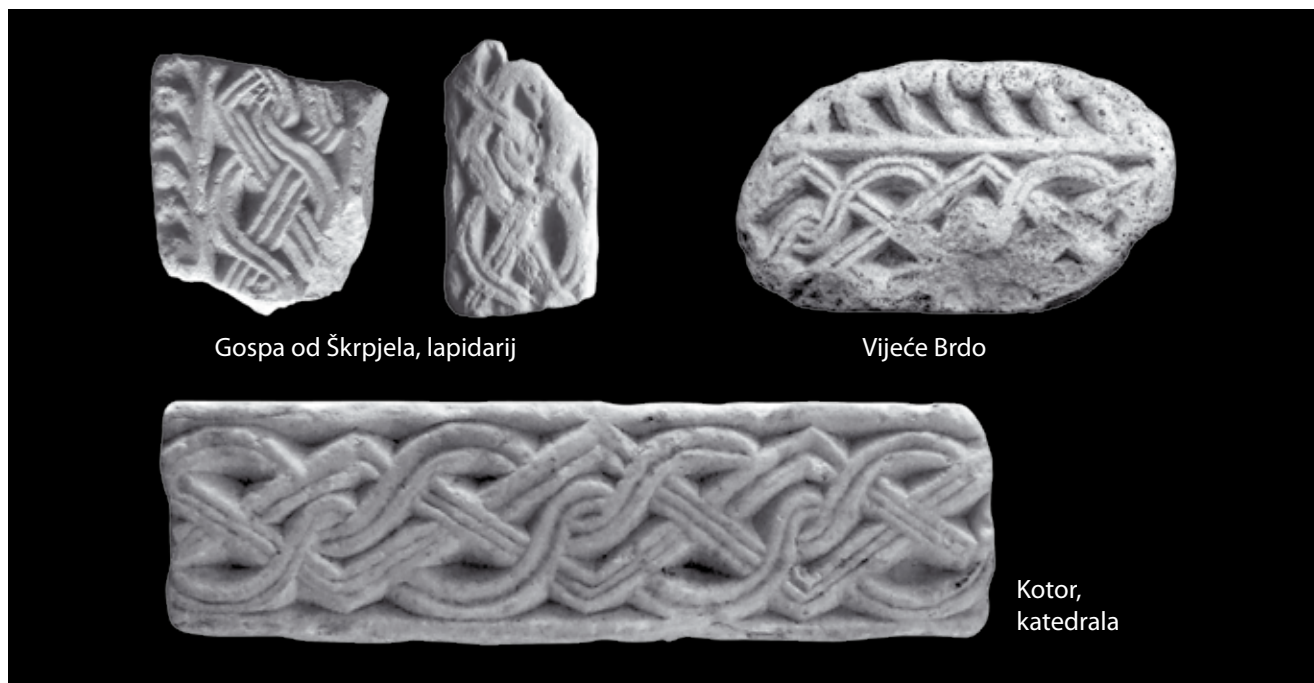
14. Fragment mramornog pluteja, Kotor, Lapidarij Sv. Mihajla (foto: M. Zornija); veliki plutej iz memorije Sv. Tripuna (?), Kotor, depo katedrale (foto: S. Kordić)

Fragment of a marble pluteus, lapidarium of St Michael's church in Kotor; large pluteus from the shrine of St Tryphon (?), cathedral depot, Kotor

produkcije u zaljevu, dok će se na ostalom dijelu istočnojadranske obale javljati tek iznimno (sl. 17, desno: Osor i Zadar).⁴⁰

Čitavoj razmatranoj skupini reljefa treba pribrojiti i veliki mramorni plutej s križevima pod arkadama (sl. 14, desno).⁴¹ Svojom dekoracijom obogaćuje repertoar

motiva dosada razmatranih reljefa, ali po duktusu klesanja posve im je sukladan. S njime sam povezala i manji, dosad neobjavljeni ulomak s rozetom iz Lapidarija Sv. Mihajla u Kotoru (sl. 14, lijevo). Oba pluteja imala su učvorene kružnice jednakih dimenzija, a vežu ih i iste analogije s komparativnim materijalom novigradske ka-

15. Ulomci s posebnom varijantom geometrijskog prepleta u Boki kotorskoj (foto: M. Zornija)

Fragments with a specific variant of geometric interlacing, Boka Kotorska

Osor, katedrala

Novigrad, katedrala

Rab, katedrala

16. Reljefi s istom varijantom geometrijskog prepleta u Osoru, Novigradu i Rabu
Analogous examples of the same variant of geometric interlacing in Osor, Novigrad, and Rab

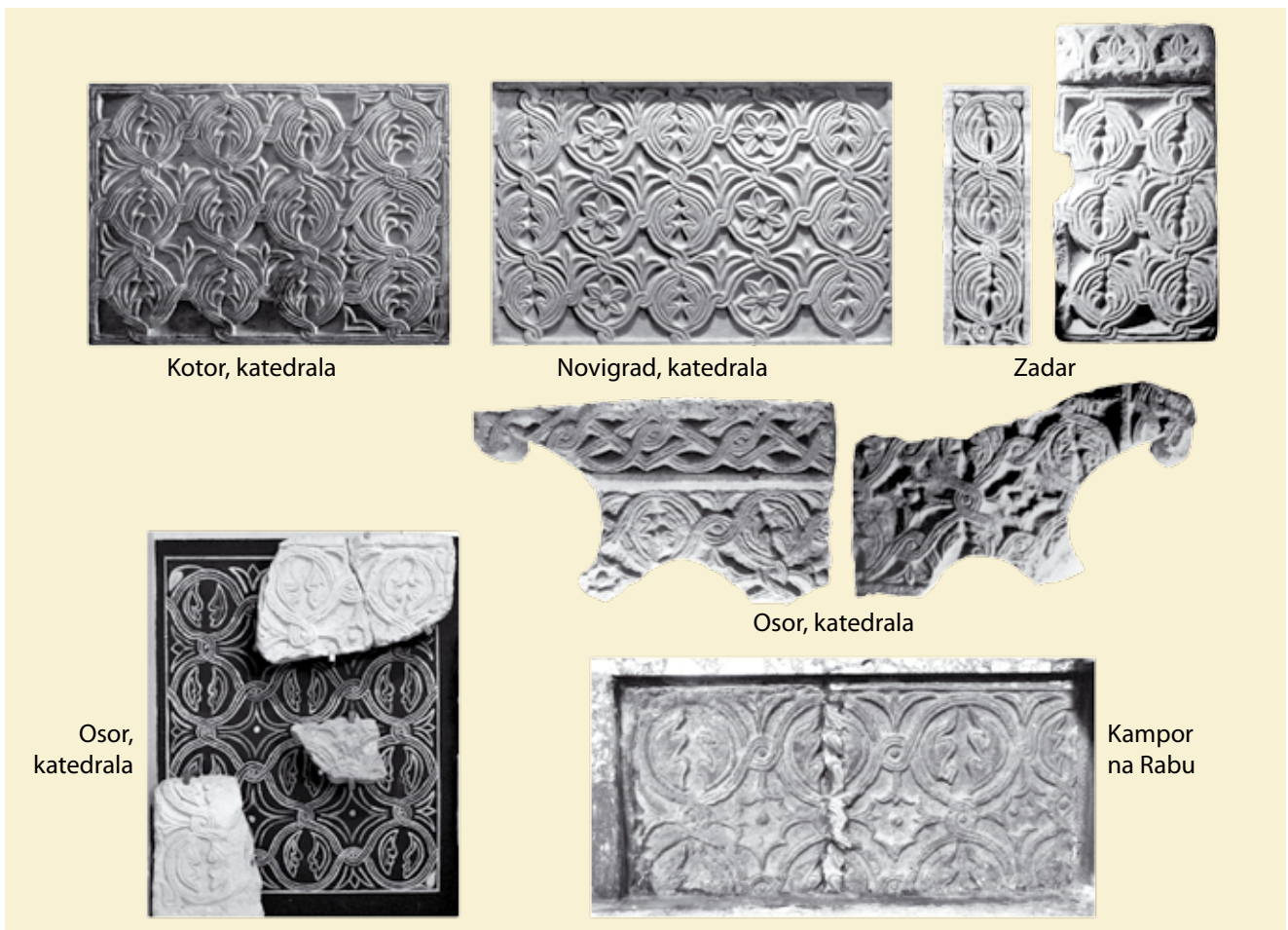
tedrale u Istri (sl. 18). Krupno modelirani motivi u sigurnom i odmjerenom ritmu suvereno dominiraju plohamu obaju reljefa, bez prevelikog usitnjavanja karakterističnog za zrelu predromaničku skulpturu, na kojoj će ponekad gotovo opsesivno prevladavati *horror vacui*. Svi korišteni motivi dobar su primjer kontinuiteta ranokršćanskih dekorativnih shema, a ta je opća mediteranska baština bila poput potke na kojoj se razvio karakteristični predromanički stilski izričaj, tek naknadno upotpunjen karolinškom pleternom komponentom.⁴²

Ipak, određeni broj ulomaka pokazuje i prisustvo geometrijske prepletne ornamentike u svom početnom stadiju (sl. 15). Dva ulomka od bijelog mramora iz lapidarija na Gospi od Škrpjela pred Perastom imaju jednaki geometrijski preplet kombiniran od dvoprutih učvorenih kružnica i troprutih dijagonalnih traka.⁴³ Na tom naizgled vrlo čestom i uobičajenom motivu, pažljivijim promatranjem uočavamo da se trake isprepliću na vrlo specifičan način: kružnice se, naime, u blizini čvora pre-

kidaju, odnosno dvaput prolaze ispod susjednih traka. Dio luka s kukama ima i karakterističan brid na donjoj plohi, kojeg smo već prepoznali kao odliku ove radionice. I ovdje uočavamo kvalitetno i duboko klesanje s kosim rubovima motiva, što ostavlja mala trokutasta polja u pozadini s jakim kontrastima svjetla i sjene. S njima se pak može povezati veći mramorni ulomak iz sela Vijeće Brdo ponad Lepetana.⁴⁴ Budući da je previsok za arhitrav, najvjerojatnije se radi o dijelu arkade ciborija koji je s gornje strane bio omeđen nizom jednostavnih kuka, dok je specifični dvopruti preplet tekao horizontalno pod njim, slično arkadama rapskog ciborija. I jednu gredu iz kotorske katedrale, zbog iste vrste mliječno-bijelog mramora i modelacije prepleta možemo ubrojiti u ovu malu skupinu reljefa kojima dominira geometrijska komponenta, što nas upozorava da nismo daleko od zrelog predromaničkog stila. Takav karakteristični „prekinuti” preplet naslijedit će i majstori *Kotorske klesarske radionice* na nekolicini svojih reljefa. Međutim, ono što nas je

17. Reljefi s motivom sinusoidne trolisne vitice - analogije s bokokotorskim primjerima
Reliefs with the motif of sinusoid triple foliage – analogies

18. Usporedba motiva nazubljenih listova palmeta na reljefima istočne obale Jadrana
Comparison between motifs of indented palm leaves, reliefs from the Eastern Adriatic

u daljnjem istraživanju posebno iznenadilo jest činjenica da u potpunosti identičan preplet ukrašava i nekolicinu poprilično udaljenih istarskih i kvarnerskih spomenika (sl. 16).⁴⁵ Zbog specifičnosti izvedbe ovaj detalj nikako ne možemo smatrati slučajnošću, već samo potvrdom korištenja istih grafičkih predložaka od usko povezane skupine majstora koji su djelovali na širokom području od Novigrada preko kvarnerskih otoka sve do Boke.

Sve, dakle, navedene reljefe iz Kotora, Bijele, sa Školja i Račice kod Tivta, zajedno s ulomcima iz Perasta i Vijećeg Brda, zbog zajedničkih likovno-morfoloških odlika, ikonografskih detalja i vrhunske kvalitete klesanja isključivo u mramoru, pripisujem produkciji vrsne klesarske radionice koja je tijekom zadnja dva desetljeća 8. i u prvim godinama 9. stoljeća, u vrijeme kotorskog biskupa Ivana, novim liturgijskim instalacijama opremala već postojeće ranokršćanske crkve u gradu i na području biskupije. Među njima je na prvom mjestu bila tadašnja katedrala, iz koje vjerojatno i potječe najveći broj ulomaka. Stoga za ovu radionicu predlažem naziv *Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana*, koji je bez sumnje bio i najistaknutiji naručitelj njihovih djela.

Njezin dosada prepoznati opus pripada, kako smo vidjeli, isključivo ciborijima i oltarnim ogradama. Svi ciboriji bili su četverostrani i ne razlikuju se puno od ostalih onodobnih primjera: vanjska rubna traka ispunjena im je pletenicom, šira lučna biljnim ili prepletnim uzorkom, dok im se u trokutasim poljima sučeljavaju paunovi. Iznimku u tom smislu predstavlja tek ulomak iz Vijećeg Brda. Križ što dominira u tjemenu ciborija iz Sv. Marije, približava ga primjerima iz sjevernije Dalmacije, dok profilirana ploha *introdossa* predstavlja jedinstveni detalj, koji možemo smatrati gotovo potpisom rečene radionice.

Pluteji su poznati samo iz katedralnog kompleksa. Svi su imali reljefno istaknute vijence ispunjene sinusoidnim biljnim viticama, uz polagano uvlačenje geometrijskog prepleta, uvijek u specifičnoj inačici nepravilnog ispreplitanja traka te često kombinaciji dva i tri pruta. Pilastru ponavljaju iste dekorativne sheme ali uz nešto veći broj varijacija; među njima su i primjeri upotpunjeni kaležom te posebice križem u vrhu kompozicije, omiljenim i u drugim dalmatinskim središtima toga vremena. Oltarne ograde bile su visokog tipa s lukom iznad prolaza,⁴⁶ ponovo s profiliranom donjom plohom u pogledu. Arhitravi su vrlo prepoznatljivi, redovito klesani u dvije zone: u gornjoj je uglavnom motiv pasjeg skoka s nizom jednostavnih, neprofiliranih kuka koje u svojim

bazama nisu povezane, dok su natpisi pisani izduženom i pravilnom kapitalom uvijek istih dimenzija, redovito uokvireni linijom sa svih strana. Repertoar motiva, kao što vidimo nije osobito velik, ali je kronološki vrlo indikativan, s analogijama na širokom području sjevernog i istočnog Jadrana.

Isključivo korištenje kvalitetnog, često prokoneškog mramora, bez sumnje treba pripisati spolijama iz, očito, vrlo izdašnih antičkih ruševina (obližnji antički *Rhizinium*, *Acruvium* ili sam *Catharum*). Dokaz je za to i ulomak arhitrava s Ivanovim natpisom iz Sv. Marije, isklesan od rimskog vijenca, čija je lisnata dekoracija vidljiva na stražnjoj strani.⁴⁷ Ta činjenica ne čudi, s obzirom da su na razmeđu kasne antike i ranog srednjeg vijeka, posebno od Justinijanova vremena, biskupi u gradovima preuzimali neke od funkcija svjetovne vlasti u provincijskoj upravi, stoga je i logično da su prvi imali pristup i pravo na korištenje kamena iz lokalnih antičkih ruševina.⁴⁸

Navedeni reljefi, kojima sam pretpostavila zajedničko radioničko porijeklo, predstavljaju ujedno i najranije predromaničke klesarije na širem području južne Dalmacije.⁴⁹ Tako iznenadna i nagla njihova pojava u Kotoru, u kombinaciji s vrhunskom kvalitetom klesanja te već u potpunosti razrađenim likovnim jezikom, poziva na promišljanja o njenim izvorima i utjecajima, pa i porijeklu rečenih umjetnika. Dosadašnje poznavanje lokalne ranokršćanske klesarske produkcije u zaljevu vrlo je fragmentarno i svodi se tek na nekolicinu ulomaka,⁵⁰ na temelju kojih zasada nije moguće utvrditi autohtoni razvoj skulpture, a samim time ni lokalno porijeklo „Ivanove” radionice. Stoga se u našim promišljanjima valja usmjeriti na brojni komparativni materijal kojim obiluju urbana središta tadašnje Dalmacije i Istre. Novijim arheološkim istraživanjima ili reinterpetacijom otprije poznatog materijala sve više izlazi na vidjelo posve srodna skulptura koja se datira u razdoblje kraja 8. i ranijeg 9. stoljeća.

Kao prvo, odmah je uočljivo da ni jedna tadašnja katedrala prilikom obnove svojih oltarnih ograda nije bila lišena motiva rajskog vrta.⁵¹ U tom smislu najbliže analogije s kotorskim primjerom nalaze se na zadarskim katedralnim plutejima.⁵² Teško je na njima ne uočiti čitav niz paralela u korištenju istih motiva i detalja na vijencima i središnjim ploham, čijim nabranjem nećemo ovdje opterećivati čitatelja. Upozorit ćemo tek na izvanredne sličnosti u kompoziciji ornamenta, u sigurnom načinu vođenja dljeta, s pravilnim dubokim rezom i zakošenim rubovima motiva kojima se postižu jaki kontrasti svjetla i sjene – jednom riječju, klesarska manira koja odaje uhodanu i kvalitetnu produkciju i dugotrajno iskustvo u obradi vrhunskog mramora. Sve navedene komparacije mogu se protegnuti i dalje na sje-

ver do Novigrada u Istri.⁵³ Mramorni pluteji svih ovih triju udaljenih središta pokazuju vanredne sličnosti, a najuočljiviji je motiv nazubljenih palmeta u učvorenim kružnicama (sl. 18). Zadarski komparativni materijal moguće je proširiti nedavno objavljenim ulomcima iz Arheološkog muzeja⁵⁴ te pilastrom iz biogradske katedrale, a tu je i već spomenuti ciborij s križem u tjemenu luka iz Novalje.⁵⁵

Ako se osvrnemo na predromaničku skulpturu Osora i Raba – onih bizantskih gradova čiji su biskupi zajedno s kotorskim nazočili Nicejskom koncilu godine 787., također ćemo uočiti sličnosti koje navode na zaključak da su i njihove katedrale bile opremljene novim liturgijskim instalacijama upravo u to vrijeme.⁵⁶ Iako se osorski materijal razlikuje po obradi u vapnencu koja ne dostiže uvijek kvalitetu ostalih mramornih reljefa te se vjerojatno radi o lokalnoj produkciji, i ovdje su korišteni isti grafički predlošci s vrlo podudarnim repertoarom motiva.⁵⁷ Neke od analogija slikovito su predstavljene na priloženim tablama (sl. 16-18). Tako na osorskim plutejima ponovo susrećemo nazubljene palmete, posebno indikativne za ovaj sloj skulpture; na pilastrima i gredama velike trolisne cvjetove s voluticom na sinusoidnim viticama, te njihovu varijantu s ljevkastim proširenjima na stabljici; tu je i već spomenuti specifični geometrijski preplet s prekinutim kružnicama. Neki od ovih motiva ukrašavali su i ranosrednjovjekovne instalacije Ursove katedrale u Rabu.⁵⁸ Spomenuti ornamenti s karakteristično oblikovanim detaljima, uglavnom vegetabilnog porijekla, ograničeni su isključivo na urbani ambijent bizantskih gradova kraja 8. i ranijeg 9. stoljeća, pa ih tako ne susrećemo na kasnijoj predromaničkoj skulpturi na kojoj će ih tijekom 9. stoljeća sve više potiskivati složenije geometrijske kompozicije.

Imajući u vidu sve navedene komparativne primjere, a posebice novije znanstvene spoznaje na temelju kojih se većina datira u rano doba predromaničke skulpture, očito je da su duž istočne obale Jadrana, od Novigrada do Kotora, djelovali majstori povezani istim repertoarom grafičkih predložaka, luksuznim mramorom koji su znali cijeliti i itekako ga dobro obraditi, te konačno srodnim narudžbama za niz katedralnih crkava. Iz njihovih djela progovara onaj isti likovni jezik kojim se inspirirala i *Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana*. Navedene nas komparacije približavaju i odgovoru na prije postavljeno pitanje o porijeklu njezinih majstora. Budući da smo zaključili da se najvjerojatnije nije radilo o lokalnim kotorskim klesarima, na sadašnjoj razini istraživanja sasvim se uvjerljivo čini pretpostavka o fluktuaciji majstora duž istočne obale Jadrana koju je naslutio još Rapanić.⁵⁹ U literaturi već je uočeno korištenje istih grafičkih predložaka, te je u tom smislu isticana

uloga Zadra kao centra bizantske arhontije Dalmacije.⁶⁰ Međutim, novija istraživanja, potkrijepljena ponovo aktualiziranim problematikom crkvene jurisdikcije nad dalmatinskim biskupijama u to doba, skrenula su fokus prema sjevernom Jadranu i karolinškim utjecajnim sferama, te je izgledno da zajednička izvorišta za čitav taj rani sloj skulpture treba tražiti na sjevernoitalskom području.⁶¹ Odatle bi, dakle, preko Istre i kvarnerskih otoka do naših obala stigli prvi impulsi probudene ranosrednjovjekovne umjetnosti, prvi put očitovani u interijerima naših starih ranokršćanskih katedrala. Na budućim istraživanjima ostaje pokušaj rasvjetljavanja je li se radilo i o konkretnijoj radioničkoj povezanosti. Prema mojoj pretpostavci, temeljenoj na stilskoj i komparativnoj analizi konkretnog materijala, moglo bi se govoriti o skupini putujućih majstora koji su, možda otvaranjem ekspozitura te svakako daljnjim školovanjem lokalnih klesara, tijekom jedne generacije djelovali na tako širokom prostoru od Istre do Boke kotorske. Jednu takvu lokalnu „podružnicu“, vremenski istovjetnu, moguće je pretpostaviti na kvarnerskim otocima (vidi gore u tekstu),⁶² dok se druga razvila u Boki, a u dosadašnjoj literaturi prepoznata je kao južnodalmatinska⁶³ ili *Kotorska klesarska radionica*. Iako se ona kronološki, te korištenjem nekih istih kompozicijskih shema i motiva direktno nastavlja na prethodnu, pokazuje već u potpunosti dosegnutu zrelost predromaničkog stila te nesumnjivo pripada slijedećoj generaciji klesara. Ali, to je već tema za neku drugu raspravu.

Prepoznavanjem i kronološkim određenjem opusa *Klesarske radionice iz vremena kotorskog biskupa Ivana*, ovaj najraniji sloj predromaničke skulpture u Boki stavljen je u kontekst ostalih onodobnih dalmatinskih ostvarenja. Njegovom analizom namjera mi je bila ukazati na snažniju međusobnu povezanost ovog najjužnijeg grada bizantske Dalmacije s ostalim središtima na Jadranu kao dijelovima zajedničke mediteranske *koimé*. Obnova klesarske produkcije što su je u prvom redu potakli tadašnji biskupi radi opremanja svojih prvostolnica, među kojima i kotorski *Iohannes*, zahtijevala je majstore sposobne zadovoljiti takve ambiciozne narudžbe, za koje se tražila vještina i sposobnost obrade vrhunskog mramora. A naši majstori u tome su, kao što smo vidjeli, izuzetno dobro i uspijevali, stvarajući djela koja spadaju u sam vrh tadašnje klesarske produkcije na Jadranu, pa i šire u mediteranskim okvirima. Na taj način nesumnjivo su utjecali na daljnji razvoj lokalne kamenoklesarske djelatnosti u dalmatinskim gradovima, kako nam se to očituje upravo u Kotoru. Time nam i slika geneze i razvoja predromaničke umjetnosti na istočnoj obali Jadrana postaje cjelovitija, skidajući barem s druge polovine 8. stoljeća onaj neugodni epitet „mračnog“ doba.

Bilješke

- ¹ Članak je plod doktorske disertacije autorice pod naslovom *Predromanička skulptura na tlu Boke kotorske*, obranjene 2014. godine na Sveučilištu u Zagrebu pod mentorstvom prof. dr. sc. Nikole Jakšića. Prve postavke iznijela sam još 2012. u Kotoru na izlaganju u okviru međunarodnog znanstvenog skupa „Jadranski korijeni. Neizbrisivi kulturno-istorijski temelji jedinstva”. Kako zbornik radova navedenog skupa još uvijek nije objavljen, donosim ovdje ponešto izmijenjenu verziju nadopunjenu naknadnim spoznajama, koje sam imala priliku izložiti i na skupu „Hrvati i Karolinzi: petnaest godina poslije” u Splitu 2015. godine.
- ² ŽELJKO RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987., 20, 115-130.
- ³ NIKOLA JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, Split, 2015., s nekoliko autorovih radova na tu temu.
- ⁴ IOANNES DOMINICUS MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio: Tomus XII-XIII*, Florentiae, 1766.-1767. Godine 2008. objavljeno je novo kritičko izdanje latinskog prijevoda na koje me je upozorila kolegica Dubravka Preradović iz Beograda, te joj ovom prilikom toplo zahvaljujem: *Concilium Universale Nicaenum Secundum. Concilii Actiones I-III*, (ur. Erich Lamberz), Berolini-Novi Eboraci, 2008.
- ⁵ JEAN DARROUZES, *Listes épiscopales du concile de Nicée (787)*, *Revue des études byzantines*, 33 (1975.), 5-76; ERICH LAMBERZ, *Die Bischofslisten des VII. Okumenischen Konzils (Nicaenum II)*, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München, 2004.
- ⁶ ANTON DABINOVIĆ, Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?, *Rad JAZU*, 239 (1930.), 151-244; RADOSLAV KATIČIĆ, Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Niceji godine 787., u: *Uz početke hrvatskih početaka*, Split, 1993., 25-35.
- ⁷ ERICH LAMBERZ (bilj. 5), 18, 28, 78. Pritom navodi i *Dekasteron* u Trakiji, koji se spominje u *Notitia episcopatum*, kao jednu od mogućnosti.
- ⁸ Redoviti popis kotorskih biskupa teče tek od 1090.: ANTUN MILOŠEVIĆ, *Schematismus seu Status personalis et localis Dioecesis Catharensis pro anno Domini MCMVII*, Ragusii, 1907., 20-83. Najpotpuniji popis donosi LENKA BLEHOVA ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500: Kotorski distrikt*, Podgorica, 2006., 403-406.
- ⁹ DANIEL FARLATI – JACOBUS COLETI, *Episcopi Ascrivienenses sive Catharenses*, u: *Illyrici sacri tomus sextum. Ecclesia Ragusina cum suffraganeis, et ecclesia Rhiziniensis et Catharensis*, Venetiis, 1800., 421-518, 429.
- ¹⁰ *Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije – povodom 1200. obljetnice prijenosa moći svetog Tripuna u Kotor*, (ur. Radoslav Tomić), Zagreb, 2009., 104 i 106 (Meri Zornija, kat. 23), s potpunom bibliografijom.
- ¹¹ JOVAN KOVAČEVIĆ, Srednjovekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske II, *Spomenik SAN*, 105 (Beograd, 1956.), 1-11, 2-3.
- ¹² MILENKO LONČAR, Dva natpisa iz Boke s imenom biskupa Ivana, *Croatica et Slavica Iadertina*, 2 (2006.), 185-193, 186-189.
- Autor ističe da se ovdje radi o jednom od najranijih primjera datacije po kršćanskoj eri.
- ¹³ ZORICA ČUBROVIĆ, Prvotni ciborijum romaničke katedrale Sv. Tripuna u Kotoru, *Saopštenja*, 40 (Beograd, 2008.), 25-42, 29-31, sl. 10 i 11.
- ¹⁴ *Zagovori...*(bilj. 10), 104-105 (Meri Zornija, kat. 22).
- ¹⁵ ANTUN MILOŠEVIĆ, Crkva Sv. Petra u Bijeloj u Boci Kotorskoj, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 43 (1920.), 191-194; ILIJA PUŠIĆ, *Preromanička umjetnost na tlu Crne Gore*, Podgorica, 2006., 34-35; TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica IV: Korpus arhitekture južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora*, Split – Zagreb, 2013., 346-347.
- ¹⁶ JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 11), 3, prilikom objave natpisa donosi neprecizan crtež većeg ulomka, koji se unatoč tome do danas prenosi u literaturi, a natpis nije pročitao. PETAR ŠEROVIĆ, *Starine crkvice Sv. Petra u Bijeloj u Boki Kotorskoj, Starine Crne Gore*, 3-4 (Cetinje, 1965./66.), 173-177, 174, prvi dio natpisa protumačio je kao dataciju vladavinom Karla Velikog, dok se prema čitanju MILENKA LONČARA (bilj. 12), 190-192, radi o bizantskom caru Nikiforu.
- ¹⁷ MILKA ČANAK-MEDIĆ, *Arhitektura Nemanjinog doba II*, Beograd, 1989., 211-212; *Zagovori...* (bilj. 10), 106-107 (Meri Zornija, kat. 24).
- ¹⁸ PAVUŠA VEŽIĆ, Ciboriji ranoga srednjeg vijeka u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39 (2001./02.), 91-122, 94; NIKOLA JAKŠIĆ, Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike, u: *Zagovori...* (bilj. 10), 82-89, 87. Inače, problem svećeničkih i biskupskih brakova u srednjovjekovnoj Dalmaciji zaslužuje svakako dublju studiju; radilo se o poprilično raširenoj pojavi, s kojom se uspješnije uhvatila u koštac tek gregorijanska reforma u 11. stoljeću: ALFONS MARIA STICKLER, *Celibat klerika: povijesni razvoj i teološki temelji*, Zagreb, 2006.
- ¹⁹ PETAR SKOK, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1915.
- ²⁰ IVAN BASIĆ, Prilozi proučavanju crkve svetog Mateja u Splitu, *Ars Adriatica*, 1 (2012.), 67-96, 74.
- ²¹ JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 11), 3.
- ²² Knjižnica Male braće u Dubrovniku, Zbirka Čulić, Gian Maria Mattei, *Catalogo dei vescovi di Cattaro*, u: *Zibaldone II* (br. 266 prema Kaznačićevom katalogu). Postavlja se pitanje koji je to izvor Matijaševiću bio pri ruci, a da Farlatiju nije bio poznat..?
- ²³ GIUSEPPE GELCICH, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara, 1880., 39.
- ²⁴ VOJISLAV KORAČ – MARICA ŠUPUT, *Arhitektura vizantijskog sveta*, Beograd, 1998., 115; IVICA PULJIĆ, Uspostava dubrovačke metropolije, u: *Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije* (prir. Nediljko A. Ančić), Dubrovnik – Split, 2001., 18-19; LENKA BLEHOVA-ČELEBIĆ (bilj. 8), 14, 403.
- ²⁵ Naime, svi raniji spomeni kotorskih biskupa, posebice oni iz 4. i 5. stoljeća, posve su netočni, a prečesto se provlače u literaturi još od GIUSEPPEA GELCICHA (bilj. 23), 35-39. Opširnije o tom problemu MERI ZORNIJA (bilj. 1), 118, bilj. 348.

- ²⁶ Svoju zahvalnost dugujem kolegama Zorici Čubrović i Jovanu Martinoviću na susretljivosti i pomoći prilikom terenskog rada u Kotoru, a ništa manju don Antunu Belanu, kotorskom župniku, don Srećku Majiću, župniku Perasta te pateru Josipu Opatu, upravitelju isusovačkog samostana Gospe od Milosti.
- ²⁷ U svom nedavno objavljenom sintetskom pregledu, koji je, međutim, ostao bez većih zaključaka, donosi ga i RADOJKA ABRAMOVIĆ, Odluke predromaničke kotorske kamene plastike s posebnim osvrtom na kamenu plastiku crkve sv. Marije Koledate, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 59-60/Tom I (2011. - 2012.), 107-154, 151.
- ²⁸ MILKA ČANAK-MEDIĆ (bilj. 17), 211, sl. 42-44, 106, 109 i 110.
- ²⁹ PAVUŠA VEŽIĆ – MILENKO LONČAR, *Hoc tighen - ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar, 2009., 75-76, 105-106.
- ³⁰ MILKA ČANAK-MEDIĆ (bilj. 17), 212, sl. 48; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 18), 119-121; PAVUŠA VEŽIĆ – MILENKO LONČAR (bilj. 29), 136.
- ³¹ Ciborij je, prema interpretaciji tamošnjih istraživača, predstavljao dio prvobitne opreme kotorske romaničke katedrale s problematičnom datacijom u 11. ili čak 12. stoljeće: MILKA ČANAK-MEDIĆ, Katedrala svetog Tripuna kao odraz umetničkih prilika u Kotoru sredinom 12. veka, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 36 (1997.), 83-98, 88, sl. 15; ZORICA ČUBROVIĆ (bilj. 13), 25-42; MILKA ČANAK-MEDIĆ – ZORICA ČUBROVIĆ, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*, Kotor, 2010., 191-195. Problematiku je ukratko predočio TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 15), 391-395. U 11. stoljeće datira ih i PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 18), 117-118, te PAVUŠA VEŽIĆ – MILENKO LONČAR (bilj. 29), 135-136.
- ³² *Zagovori...* (bilj. 10), 110-111 (Zorica Čubrović, kat. 31-33, iako ih autorica datira u drugu polovinu 9. stoljeća; Meri Zornija, kat. 34).
- ³³ IVO STJEPČEVIĆ, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, prilog *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* 51, Split, 1938., 4 i T. V.2. U novijoj literaturi interpretirani su sukladno ciboriju, vidjeti bilj. 31: MILKA ČANAK-MEDIĆ – ZORICA ČUBROVIĆ (bilj. 30), 189-191, sl. 62 i 63.
- ³⁴ *Zagovori...* (bilj. 10), 102-103 (Zorica Čubrović, kat. 17). Pilastar je pripisan oltarnoj ogradi martirija Sv. Tripuna: ZORICA ČUBROVIĆ, Oltarska pregrada Andreacijeve crkve, u: *Dvanaest vijekova bokeljske mornarice – zbornik radova* (ur. Jovan J. Martinović), Kotor, 2010., 219-244, crtež 9 i 10.
- ³⁵ PAVUŠA VEŽIĆ, Pilastar sa stupićem ograde svetišta iz episkopalnog kompleksa u Zadru, *Ars Adriatica*, 5 (2015.), 21-38.
- ³⁶ ILIJA PUŠIĆ, Preromanska dekorativna plastika na Otoku – Boka Kotorska, *Starine Crne Gore*, 5 (1975.), 235-244; TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 15), 404-406, ali s pogrešno pretpostavljenim nazivom „Sv. Stjepan na Školju“.
- ³⁷ Pilastar je, s ponešto drugačijim podacima o mjestu nalaza, objavio DEJAN CRNČEVIĆ, Kameni stupčić oltarske pregrade iz manastira Svetog Arhangela Mihaila na Prevlaci, *Starinar*, 63 (Beograd, 2013.), 153-171. I ovaj autor priklanja se dataciji u 11. stoljeće, ne razlikujući skulpturu ranog predromaničkog razdoblja od one ranoromaničke. Za ovaj se pilastar inače pretpostavlja da potječe sa susjednog otoka Sv. Marko ili Gabrio na kojem povijesni izvori, pa čak i kartografski podaci, navode staru (ranokršćansku?) crkvu Sv. Gabrijela. O tome opširnije u doktoratu: MERI ZORNIJA (bilj.1), 75-77, 80-81 i 255-256 (kat. A. 7c. 01.).
- ³⁸ Fotografija pluteja, koji na poleđini nosi nadgrobni natpis biskupa Deodata iz 13. st, još nije objavljena, ali spominju ga MILKA ČANAK-MEDIĆ – ZORICA ČUBROVIĆ (bilj. 31), 189.
- ³⁹ Ovu radionicu definirao je i o njoj najviše pisao Nikola Jakšić, koristeći pritom širi termin *južnodalmatinska*: NIKOLA JAKŠIĆ, Predromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 38 (1999./2000.), 129-150; ISTI, Predromanička klesarska radionica u južnoj Dalmaciji, u: *Klesarstvo...* (bilj. 3), 133-178. Također MERI ZORNIJA (bilj. 1), 135-181, katalog 267-452.
- ⁴⁰ U identičnoj izvedbi susrećemo ga na gredi iz Arheološkog muzeja u Zadru, ovdje na sl. 17 desno (PAVUŠA VEŽIĆ /bilj. 35/, 25, sl. 7), te na jednom pilastaru osorske katedrale, također na sl. 17 (JASMINKA ČUS-RUKONIĆ, *Predromanička, protoromanička i ranoromanička skulptura na otocima Cresu i Lošinj*, Cres, 1991., 44 /kat. 65/). Tek mu je donekle sličan motiv s dva ulomka (možda ipak dvaju različitih?) ciborija, pripisanih *Splitskoj klesarskoj radionici*: ANTE PITEŠA, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkome muzeju u Splitu*, Split, 2012., 23-24, 98-10, kat. 3 i 50; IVAN BASIĆ, Ulomci najstarijeg ciborija splitske katedrale. Dopune *Splitskoj klesarskoj radionici*, u: *Zbornik Dana Cvita Fiskovića V: Majstorske radionice u umjetničkoj baštini Hrvatske*, Zagreb, 2014., 21-36.
- ⁴¹ *Zagovori...* (bilj. 10), 100-102 (Meri Zornija, kat. 16, sa starijom literaturom); ZORICA ČUBROVIĆ (bilj. 34, 2010.), 228-231, crtež 6, 8 i 10.
- ⁴² Vidjeti bilj. 3. U potpunoj pak oprečnosti s navedenim, stoje interpretacije Jovanke Maksimović koje još uvijek nisu u potpunosti prevladane, a tiču se ponajprije ovdje razmatranog materijala (usp. bilj. 31, 33 i 37). Prema njima upravo je vegetabilna ornamentika smatrana glavnim argumentom za datiranje većine kotorskih reljefa u 11. stoljeće, dok su samo malobrojni primjeri s čisto geometrijskim ukrasom datirani u 9. stoljeće: JOVANKA MAKSIMOVIĆ, *Srpska srednjovjekovna skulptura*, Novi Sad, 1971.
- ⁴³ Ulomci su neobjavljeni. Vjerojatno potječu s drugog peraškog otočića Sv. Jurja, gdje se stoljećima nalazila najstarija benediktinska opatija u Boki.
- ⁴⁴ VINICIJE B. LUPIS, Kult i štovanje sv. Petilovrijenaca u Dubrovniku i Kotoru, u: *Baštinske teme Boke kotorske* (ur. Vinicije B. Lupis), Dubrovnik – Zagreb, 2013., 13-38, 22; ISTI, Povijest i sakralna baština crkve Male Gospe u Gornjoj Lastvi, u: *Baštinske teme...*, 119-162, 121.
- ⁴⁵ Na vijencu mramornog pluteja iz Novigrada javlja se ista nepravilnost u ispreplitanju traka, što je posve neovisno uočio i Ivan Matejčić, a u nešto rustičnijoj varijanti ponavlja se i na pilastru iz Sv. Tome kod Rovinja: IVAN MATEJČIĆ, *Kiparstvo od 4. do 13. stoljeća* (serija *Umjetnička baština istarske crkve*), Poreč, 2014., 193-195 (kat. 64b), 213-214 (kat. 75). Ovim analogijama možemo pridodati i vijence nekolicine pluteja u osorskoj katedrali (ovdje i na sl. 18, sredina): JASMINKA ČUS-RUKONIĆ (bilj. 40), 17-18 (kat. 12-14), te luk jedne

- od arkada ciborija u rapskoj katedrali: PAVUŠA VEŽIĆ – MILENKO LONČAR (bilj. 29), 52-57.
- ⁴⁶ O luku kao izvornom rješenju prolaza prema svetištu, kojeg tijekom 9. stoljeća postupno zamjenjuje zabat, vidjeti NIKOLA JAKŠIĆ, Zabati oltarnih ograda – porijeklo oblika, u: *Klesarstvo...* (bilj. 3), 179-206.
- ⁴⁷ MILKA ČANAK-MEDIĆ (bilj. 17), 269, sl. 107.
- ⁴⁸ PAVLE MIJOVIĆ, Dezurbanizacija i pojava „episkopskih gradova”, u: Pavle Mijović – Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd – Ulcinj, 1975., 63-69; TIBOR ŽIVKOVIĆ, *Crkvena organizacija u srpskim zemljama (rani srednji vek)*, Beograd, 2004., 38.
- ⁴⁹ U Dubrovniku im se, naime, ne pronalazi direktnih analogija. Najstariji dubrovački predromanički reljefi bit će vezani uz produkciju *Kotorske klesarske radionice*, vidjeti NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 3), 133-178; MERI ZORNIJA (bilj. 1), 162-176, T. XX-XXII.
- ⁵⁰ PAVLE MIJOVIĆ, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki vestnik*, 29 (1978.), 641-678, 643-647; ČEDOMIR MARKOVIĆ, Rezultati arheoloških istraživanja manastira Podlastve, u: *Grbalj kroz vjekove. Zbornik radova s naučnog skupa*, Grbalj, 2005., 55-68, 60-61, sl. 4; *Zagovori...* (bilj. 10), 92-95 (kat. 4-9).
- ⁵¹ Do istog zaključka dolazi i NIKOLA JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, u: *Klesarstvo...* (bilj. 3), 59-102, 79-89, posebno 84-85, gdje su doneseni svi dosada poznati primjerci ovog motiva. O najranijim prepleternim varijantama raspravljaju IVAN BASIĆ – MILJENKO JURKOVIĆ, Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća, *Starohrvatska prosvjeta*, III/38 (2011.), 149-185, 164-166.
- ⁵² IVAN JOSIPOVIĆ, Radionica pluteja zadarske katedrale, *Ars Adriatica*, 4 (2014.), 43-62, 43-51, T. I, s kompletnom bibliografijom.
- ⁵³ IVAN MATEJČIĆ (bilj. 45), 213-214 (kat. 75).
- ⁵⁴ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 35), 25, sl. 7 i 8.
- ⁵⁵ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 52), T. IV-1, T. VI-4.
- ⁵⁶ Splitski pak materijal, osim općenitih sličnosti u primjeni nekih jednakih kompozicijskih shema, po mom mišljenju ne pokazuje direktnijih analogija s razmatranom kotorskom skulpturom, usp. IVAN BASIĆ - MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 51), 149-185. Sličnosti su nešto veće s *Kotorskom klesarskom radionicom*, što je i razumljivo jer ona barata mnogo bogatijim repertoarom motiva: IVAN BASIĆ (bilj. 40), 28-32.
- ⁵⁷ JASMINKA ĆUS-RUKONIĆ (bilj. 40), 17-18, 20, 39, 43-44 (kat. 12-14, 18, 26a, 57, 64 i 65). Ulomke je u kraj 8. st. datirala MIRJA JARAK, Prilog istraživanju porijekla predromaničke plastike na otocima Cresu i Rabu, *Starohrvatska prosvjeta*, III/34 (2007.), 57-68. Novijim istraživanjima kompleksa Sv. Marije na Groblju dodatno je obogaćena količina komparativnog materijala.
- ⁵⁸ Za plutej iz Kampora vidjeti MILJENKO DOMIJAN, *Rab – grad umjetnosti*, Barbat – Zagreb, 2001., 51; MIRJA JARAK, (bilj. 57), sl. 1 i 2; za ostale rapske fragmente ISTA, Starokršćanska i ranosrednjovjekovna skulptura otoka Raba, *Starohrvatska prosvjeta*, III/37 (2010.), 77-109, 88-96, posebno sl. 15-17, 23 i 27.
- ⁵⁹ Ujedno je i prvi konkretnije progovorio o načinu funkcioniranja ranosrednjovjekovnih klesarskih radionica na našoj obali. Tako otvara mogućnost „izrada takvih predmeta na samome mjestu gradnje crkve, na terenu, (...): dakle i putovanjem pojedinaca ili skupine klesara ili čak njihovim dužim zaustavljanjem u nekom kraju gdje ima mnogo posla, stvaranjem neke ekspoziture itd.” (ŽELJKO RAPANIĆ /bilj. 2/, 87, 158)
- ⁶⁰ NIKOLA JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, u: *Hrvati i Karolinzi – Rasprave i vrela* (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 192-213, 201; IVO BABIĆ, Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske, *Starohrvatska prosvjeta*, III/33 (2006.), 91-125, 104; PAVUŠA VEŽIĆ – MILJENKO LONČAR (bilj. 29), 160.
- ⁶¹ Prvi je o toj problematici konkretnije progovorio Nikola Jakšić u nekolicini svojih radova posvećenih odjecima langobardske skulpture u Dalmaciji, usp. NIKOLA JAKŠIĆ, *Klesarstvo...* (bilj. 3), 6 i 103-132. Na splitskom materijalu dalje su je razradili IVAN BASIĆ – MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 51), 174-178, te IVAN BASIĆ (bilj. 40), 31-32.
- ⁶² Nedugo nakon što je ovaj rad bio prihvaćen za tisak, o srodnom kvarnerskom materijalu objavljen je i zaseban članak na koji ovom prilikom skrećem pažnju čitatelja: MILJENKO JURKOVIĆ, Quando il monumento diventa documento. Una bottega lapicida del Quarnero, u: *Alla ricerca di un passato complesso: contributi in onore di Gian Pietro Brogiolo per il suo settantesimo compleanno* (ur. Alexandra Chavarria Arnau, Miljenko Jurković), Zagreb – Motovun, 2016., 231-242.
- ⁶³ Vidjeti bilj. 39.

Summary

“TEMPORIBUS DOMINI IOHANNIS EPISCOPI...” – On the Beginnings of Pre-Romanesque Sculpture in Boka Kotorska

This paper focuses on a series of pre-Romanesque fragments found in Kotor, Bijela, Tivat, Vijeće Brdo, and the islets of Our Lady of Mercy and Our Lady of Rock (Gospa od Škrpjela) in Boka Kotorska, which have been attributed to a highly skilful stonemason workshop based in Kotor, for which the name *Stonemason Workshop from the Time of Bishop Ivan of Kotor* has been proposed. Their common stylistic features, the repertoire of motifs, and masterful stonemasonry in high-quality marble indicate an early phase in the formation of the pre-Romanesque style in the Eastern Adriatic, in the spirit of early Christian art found elsewhere in the Mediterranean. Chronological orientation points provided by the triple mention of *Iohannes*, the first historically documented bishop of Kotor, have served as a framework for dating them to the last quarter of the 8th and the early 9th century as the bishop participated in the last ecumenical council in Nicaea in 787, together with bishops Ivan of Split, Laurence of Osor, and Ursus of Rab. His name has been recorded in remnants of liturgical furnishing found in some of the oldest ecclesiastical buildings in Boka. He may be considered as the promoter of church reform in his diocese, which at that time did not result in the construction of new churches, but exclusively in the restoration of the existing, early Christian ones by means of adding new liturgical elements, such as altar railings and ciboria.

Special attention has been paid to analogies with similar sculptures that adorned the cathedrals of other Dalmatian and Istrian cities at the time, particularly those in Zadar, Osor, Rab, and Novigrad. These analogies in-

clude the almost exclusive use of high-quality marble, monumental dimensions of cathedral plutei, similarities in the stonemasonry technique, and the use of identical compositions and motifs, such as sinusoid foliage with large trefoil or whirling rosettes, knotted circles with indented leaves or a specific version of geometric interlacing. These motifs are limited almost exclusively to urban localities and the period between late 8th and early 9th centuries, when there was a wave of restoration of early Christian cathedrals. This supports the presumption that there was a group of masters active in these centres, using the same models. Their work reveals the same visual language that inspired the *Stonemason Workshop from the Time of Bishop Ivan of Kotor*.

The sudden emergence of such masterful sculpture indicates that the original impulse for the development of pre-Romanesque sculpture in Boka Kotorska may have come from the travelling masters coming from a northern Adriatic centre, who were commissioned by the ecclesiastical elite to work in Dalmatian cities. By training the following generations of artists, they made an impact on the formation of local stonemason workshop during the 9th century, when the pre-Romanesque sculpture matured in our coastal cities and soon penetrated the hinterland, establishing itself among the recently converted Slavic population. This completes the picture of the genesis and evolution of pre-Romanesque art in the Eastern Adriatic, divesting at least the second half of the 8th century from that unfavourable attribute of the “dark ages”.